

ԱՆԳՈՐԾԱԾԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԵՆԹԱԿԱՐԳԵՐԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐ

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՐԳՍՅԱՆ

Քերականական տարբեր համակարգերում կարող են լինել բառաձևեր, որոնք չեն գործածվում կամ շատ հազվադեպ են գործածվում, բայց իրենց կազմությամբ չեն հակասում ընդհանուր համակարգին: Օրինակ՝ շատ գոյականների ներգոյական հոլովաձևը գործածական չէ կամ եզակի թվով գործածական չէ, բայց հոգնակին լայն կիրառություն ունի: Այսինքն՝ հարացույցի որոշ ձևեր կարող են անգործածական լինել, բայց դրանք ենթադրելի են, քանի որ քերականական կազմությամբ և արտահայտած իմաստով տեսականորեն կարող են գոյություն ունենալ: Անգործածական կամ հազվադեպ գործածվող քերականական այսպիսի ձևեր կարող են լինել թե՛ գոյականի, թե՛ դերանվան, թե՛ բայի համակարգերում և վերաբերում են նրանց քերականական տարբեր կարգերին: Սակայն այդ երևույթն ամենից շատ դրսևորվում է գոյականի հոլովման համակարգում: Հարց է ծագում, թե արդյո՞ք պետք է համարվի, որ նման ձևեր գոյություն չունեն, թե՞ պետք է չբացառվի նրանց հնարավոր գործածությունը: Այս խնդիրը հատկապես կարևորվում է քերականական բառարաններ կազմելիս, որոնցում պետք է ներկայացվեն բառի քերականական բոլոր ձևերը: Հոդվածում քննվում են այս հիմնախնդրին առնչվող հարցեր, բերվում են եղած որոշ մոտեցումներ, փորձ է արվում ճանապարհ գտնելու առաջացող խոչընդոտները հաղթահարելու համար:

Բանալի բառեր – քերականական ձև, հոլովման համակարգ, եզակի թիվ, հոգնակի թիվ, անգործածականություն, բայ, անկանոն բայ, գոյական, դերանուն, քերականական բառարան

Հայտնի է, որ քերականական որևէ կարգ արտահայտվում է իրար հակադրվող բառաձևերով կամ իմաստաքերականական ընդհանրություն ունեցող բառախմբերով, որոնք հակադրվում են որպես ենթակարգերի արտահայտիչներ: Քերականական միևնույն կարգի ենթակարգերն արտահայտող և իրար հակադրվող բառաձևերի միջոցով ձևավորվում է հարացույց: Սակայն հնարավոր է, որ որոշ բառեր չունենան այն բառաձևը կամ բառաձևերը, որոնք ունեն միևնույն խոսքի մասին կամ ներխոսքիմասային քերականական միևնույն խմբին պատկանող բառերը, այսինքն՝ հարացույցի ենթադրելի կամ սպասվող որոշ ձևեր կարող են գործածական չլինել: Խոսքը չի վերաբերում անկանոն քերականական ձևերին, որոնք տարբերվում են ընդհանուր համակարգից,

բայց գոյություն ունեն: Օրինակ՝ *ուտել* բայի անցյալ կատարյալի 1-ին դեմքի եզակի թվի ենթադրվող ձևը պետք է լիներ *ուտեցի*, բայց նման բառաձևը գործածական չէ: Դրա փոխարեն գործածվում է *կերա* ձևը: Թեև այն տարահիմք է, բայց սրանով (նաև անկանոն մյուս ձևերով՝ *կերել եմ*, *կեր՛ր* և այլն) լրանում է *ուտել* բայի խոնարհման հարացույցը: Խոսքն այն մասին է, երբ հարացույցի անդամներն ընդհանրապես գործածական չեն:

Բայական համակարգում այս իրողությունն արտահայտվում է հետևյալ դեպքերում:

Ա) Պակասավոր բայերը (*լվալ*, *հուսալ*, *կամ*, *գիտեմ*, *ունեմ* և այլն) չունեն խոնարհման ամբողջական հարացույց կամ դերբայական տարբեր ձևեր:

Բ) *Գալ*, *լալ*, *տալ* անկանոն բայերը չունեն *-ում* վերջավորությամբ ձևավորվող անկատար դերբայ (այդպիսի ձևեր երբեմն գործածվում են խոսակցական լեզվում և համարվում են մերժելի): Սրանց անկատար ներկա և անցյալ ժամանակաձևերը կազմվում են *-իս* վերջավորությամբ ձևերով (*գալիս*, *լալիս*, *տալիս*):

Գ) Շատ բայերի ապառնի դերբայը (*-իք* վերջավորությամբ ձևավորվող, օր.՝ *գրելիք*, *կատարելիք*) գործածական չէ:

Անվանական համակարգում (գոյականական և դերանվանական) այս իրողությունը հիմնականում արտահայտվում է հետևյալ դեպքերում:

Ժամանակակից հայերենում գոյականին առաջին հերթին բնորոշ է քերականական երեք կարգ՝ *թվի*, *հոլովի* և *առկայացման* (նաև դասի կարգը¹): Այս երեք կարգերի ենթակարգերում էլ կան հարացույցների որոշ ձևեր, որոնք մի շարք բառերի դեպքում գործածական չեն:

Ա) Առկայացման կարգի վերաբերյալ հնարավոր է նշել հետևյալը: Ժամանակակից հայերենում ուղղական հոլովով եզակի և հոգնակի գոյականները հիմնականում հանդես են գալիս որոշյալ և անորոշ առումներով, սակայն այն հոգնակիները, որոնք չեն ձևավորվում *-եր*, *-ներ* քերականական ձևայիններով, որոշիչ հոդ չեն ստանում, ինչպես՝ *մարդիկ*, *կանայք* և այլն:

Բ) Թվակազմության դեպքում նշված երևույթն առնչվում է անեզական և անհոգնական գոյականներին, որոնք չունեն թվի քերականական ենթակարգերից որևէ մեկն արտահայտող բառաձև:

Գ) Տարբեր բառեր կարող են գործածական չլինել որևէ հոլովաձևով: Երբեմն դա համակարգային բնույթ ունի (օրինակ՝ անձ և ընդհանրապես շնչավոր արտահայտող գոյականները ներգոյական հոլովով չեն գործածվում), երբեմն էլ դրսևորվում է առանձին բառերի դեպքում:

Դերանվան դեպքում խնդիրն առնչվում է թվակազմությանը և հոլովակազմությանը:

¹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1974, էջ 206-208:

Ա) Որոշ դերանուններ ունեն միայն եզակի կամ հոգնակի ձև:

Բ) Հոլովվող որոշ դերանուններ չեն գործածվում ներգոյական հոլովով:

Գ) Փոխադարձ դերանունները չունեն ուղղական հոլով (չունեն նաև եզակի թիվ և ներգոյական):

Այստեղ, սակայն, մեր նպատակը նշված համակարգերի մանրամասն քննությունը և բացակայող ձևերը մեկառմեկ բացահայտելը չէ, ուստի հանգամանորեն չենք անդրադառնում դրանց: Խոսքն այն մասին է, որ կարող են լինել քերականական հարացույցի որոշ ձևեր, որոնք գործածական չեն, բայց տեսականորեն նրանց գոյությունը չի հակասում լեզվական նորմին, այսինքն՝ դրանք ենթադրելի ձևեր են, և դա հարացույցները ներկայացնելիս խնդիրներ է առաջացնում:

Բայական համակարգում, ինչպես ասվեց, այդպիսիք կարելի է համարել *-իք* վերջավորությամբ ապառնի դերբայը և որոշ վերապահությամբ մի քանի պակասավոր բայերի ձևեր: Մ. Ասատրյանն այս դերբայի մասին գրում է. «...իբ արտահայտած իմաստին համապատասխան՝ ապառնի *ԻՔ* ձևը ունի ծավալային սահմանափակություն, այսինքն՝ չի կազմվում բոլոր բայերից: Դրա հետ միաժամանակ նա ունի նաև գործածականության ոլորտների սահմանափակություն և իր կիրառական հաճախականությամբ չի կարող, ասենք, համեմատվել զուգակից *ՄԾ* և *ՈՂ* ձևերի հետ»²: Այսինքն՝ բայական համակարգում պակասավոր և անկանոն բայերի դեպքում որոշակի ձևերի բացակայությունը համակարգային է. միայն *-իք* վերջավորությամբ ապառնի դերբայի դեպքում է ձևի առկայություն-բացակայությունը ոչ համակարգային և առնչվում է առանձին բառերի. մի շարք բայերի ապառնի դերբայը գործածական է, իսկ մի շարք բայերի ապառնի դերբայը՝ ոչ:

Դերանվան համակարգում փոխադարձ դերանունները չունեն ուղղական հոլով և եզակի թիվ, բայց դրանք ենթադրելի ձևեր չեն, պարզապես գոյություն չունեն, ուստի դա չի առնչվում մեր խնդրին: Որոշ դերանունների՝ միայն եզակի կամ հոգնակի լինելը ևս արտահայտվում է իմաստով, այլ ոչ թե քերականական թվով, այսինքն՝ բառաձևով (օրինակ՝ *ամեն մեկը* ունի եզակիի իմաստ, իսկ *բոլորը*՝ հոգնակիի և այլն), ուստի դրան էլ այստեղ չենք անդրադառնում³: Մյուս դերանուններին առնչվող խնդիրը (որոշ հոլովաձևեր չունենալը) ըստ էության նույնատիպ է գոյականական համակարգի խնդիրներին:

² Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու: Ձևաբանություն, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2002, էջ 256:

³ Բնարկե, որոշ խնդիրների կարելի էր անդրադառնալ. օրինակ՝ *ու* դերանունն ուղղականում ունի հոգնակի *ուվքեր*, բայց հոլովվում է մեկ հարացույցով, կամ *մին* և *մանք* բառաձևերը իմաստներով տարբերակվել են, ուստի *մին*-ը չի հոլովվում, իսկ *մանք*-ը հոլովվում է, և այլն, բայց մեր խնդիրը չգործածվող, բայց ենթադրելի ձևերի գնահատման ընդհանուր հիմնահարցը վերհանելն է, ուստի այդպիսի մանրամասների չենք անդրադառնում:

Գոյականի հոլովման համակարգում այս իրողությունն ամենից ցայտունն է դրսևորվում, և հիմնականում հենց դրան էլ ցանկանում ենք անդրադառնալ, քանի որ անեզականության և անհոգնականության, ինչպես նաև որոշ բառաձևերի՝ որոշիչ հոդ չստանալը, այսինքն՝ որոշ բառաձևերի բացակայությունը հիմնականում համակարգային բնույթ ունի:

Գոյականի հոլովման համակարգի առնչությամբ հնարավոր է առանձնացնել երկու հիմնական դեպք. ա) բառը չունի որևէ հոլովաձև (օրինակ՝ բռնակ բառի ներգոյականը գործածական չէ), բ) բառը մի թվով գործածական է սովյալ հոլովաձևով, մյուսով՝ ոչ (օրինակ՝ անուն գոյականի եզակի ներգոյականը՝ անունում, գործածական չէ, մինչդեռ հոգնակին՝ անուններում, գործածվում է):

Մեզ հետաքրքրող ընդհանուր խնդիրը հետևյալն է. եթե հարացույցի որևէ բառաձև գործածական չէ, բայց տեսականորեն ենթադրելի է, արդյո՞ք պետք է համարել, որ այն գոյություն չունի, թե՞ կարելի է հնարավոր համարել: Այս խնդիրը հատկապես կարևորվում է բառարաններ կազմելիս և բառերը քերականորեն բնորոշելիս: Նման դեպքերում ուսումնասիրողները տարբեր մոտեցումներ են ցուցաբերում: Բերենք մեկ օրինակ: Ժամանակակից հայերենում կա *հազ* բառը կամ արմատը, որի ուղղական-հայցական հոլովի անորոշ առումով եզակի և հոգնակի ձևերը գործածական չեն, սակայն մյուս ձևերը, բացի ներգոյականից, գործածվում են, ինչպես՝ *Հազուստը հազը չեղավ: Հազի զգեստը հավանեցի: Վերարկուն հազից հանեց: Նրա հազով հազուստ չկար: Հազները մաշված շորեր էին*: Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» (բառարանում բերված է նաև համանուն *հազ* ածականը, որը բացատրվում է՝ *հազեցած, կուշտ* և ունի *անհանձնարարելի* նշումը) այս բառը բերված է առանց ուղղական անորոշ ձևի, այսինքն՝ բառույթի բացատրության. «**ՀՄԳ**, գործածվում են՝ **սեռ. տր. բաց. հոլովները՝ հագի, հագից, հոգն. հագների, հագներից**, ած. գ. Հագածը, ինչ-որ հագել է»⁴: «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում» բառն այսպես է ներկայացված. «**ՀՄԳ**, (արմատ հագնել բայի) ա., գ. *Վրան հագած, ինչ որ հագել է*: Ուստեն եկավ քուրքը հագին (ՀԹ): *Հագից հանել* – վրայի շորերը հանել: *Լավ շորերն ու կոշիկները հագիցը հանում են* (ՀԹ)»⁵: Ինչպես տեսնում ենք, բառի կամ արմատի անգործածական լինելը նշված բառարանները կազմելիս խնդիրներ է առաջացրել, և մի դեպքում չի բացատրվել բառի իմաստը, մյուս դեպքում գլխաբառը համարվել է արմատ, և չեն նշվել գործածական ու անգործածական բառաձևերը: Խնդիրն այն է, որ եզակի ուղղականի անորոշ առումով ձևը, որը պետք է հանդես գար որպես բառույթ և ներկայացվեր բառարանա-

⁴ Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, «Հայաստան» հրատ., Եր., 1976, էջ 787:

⁵ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 3, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1974, էջ 250:

յին արժեքով, գործածական չէ: Արդյո՞ք պետք է պնդել, թե այդ բառը չկա, քանի որ չի գործածվում, թեև կան մյուս ձևերը: Մի կողմից այդպես է, քանի որ լեզվում չգործածվող ձևերն ըստ էության գոյություն չունեն, բայց մյուս կողմից ելակետային ձևի բացառումն առաջացնում է համակարգի խաթարում: Եթե կարելի է այսպես ասել, ապա *հագ*-ը «պակասավոր գոյական է», քանի որ չունի հոլովման հարացույցի բոլոր ձևերը: Քերականական բառարան կազմելիս, որում պետք է ներկայացվեն ոչ միայն գլխաբառը և նրա հոգնակին ու հոլովման տիպը, այլև բառայթի քերականական բոլոր հնարավոր ձևերը, խնդիրն ավելի է բարդանում:

Ինչպե՞ս վարվել նման դեպքերում: Բառարանում որևէ բառաձև չներառելը բառարանից օգտվողին կհուշի, որ այն գործածական չէ, սակայն որևէ բառաձևի գոյությունը բացառելու համար նախ հիմնավորում է հարկավոր: Հիմնավորելու համար թերևս հիմք կարող է լինել վիճակագրական հստակ ուսումնասիրությունը: Չէ՞ որ հնարավոր են թեկուզ դիպվածային կիրառություններ, որոնք եթե օրինաչափ ու տարածված էլ չեն, համենայն դեպս սխալ չեն: Երբեմն որոշ բառեր շեղվում են ընդհանուր օրինաչափությունից, կամ ժամանակի ընթացքում սկսում են գործածական դառնալ նախկինում չգործածվող ձևեր: Իհարկե հասկանալի է, որ բառարանը ներկայացնում է այն ժամանակի լեզվավիճակը, որին վերաբերում է, բայց հաճախ խնդիրներ են առաջանում հենց տվյալ ժամանակահատվածի լեզվական իրողությունները ներկայացնելիս: Օրինակ՝ *Հ. Պետրոսյանի* հեղինակած «Հայերենագիտական բառարանի» «Ներգոյական հոլով» բառահոդվածում նշվում է, որ «Մի խումբ բառեր համադրական ներգոյական չունեն. դրանցից են... գ) ժամանականիշ մի շարք բառեր, ընդ որում տարվա եղանակների, ամիսների, շաբաթվա օրերի անունները, նաև՝ *այսօր, երեկ, կեսօր, առավոտ, գերեկ, գիշեր* բառերը և մի քանի այլ բառեր...»⁶: Ընդհանուր համակարգի վերաբերյալ ասվածը միանգամայն ճիշտ է, բայց հնարավոր են շեղումներ: Հիշենք, օրինակ, Վ. Տերյանի հայտնի տողը. «*Ես եմ, դու ես, ես ու դու* // *Գիշերում այս դյուրական*»⁷: Կամ «*Նա մի գիշերում տեղ հասավ*» բավականին տարածված կիրառությունը: «ԱՐԵՎԱԿ» արևելահայերենի ազգային կորպուսի միջոցով կատարված որոնումը ցույց տվեց, որ հազվադեպ կիրառվում է նաև *ցերեկում* ձևը, օրինակ՝ «*Հնարավոր էր այդքան ճանապարհը կտրել մեկ ցերեկում*» (Ս. Վարդանյան):

Մի շարք բառերի դեպքում հոլովման ընդհանուր համակարգը խախտվում է թվակազմության ժամանակ: Օրինակ՝ ընդունված է այն կարծիքը, որ *-ում* ածանցով կազմված գոյականները հիմնականում

⁶ **Հ. Պետրոսյան**, Հայերենագիտական բառարան, «Հայաստան» հրատ, Եր., 1987, էջ 481:

⁷ **Վ. Տերյան**, Երկերի ժողովածու (կազմ.՝ Վ. Պարտիզունի), հ. 1, Հայպետհրատ, Եր., 1960, էջ 163:

ներգոյական հոլովով չեն գործածվում, բայց մի շարք բառերի դեպքում հոգնակի թվով ներգոյականները բավականին տարածված ու կիրառելի են, ինչպէս *շարժումներում, նվաճումներում, զարգացումներում* և այլն:

Առկայացման կարգի արտահայտման դեպքում, ինչպէս նշվել է, ևս կա համանման երևոյթ: Այն հոգնակիները, որոնք չեն կազմվում *-եր, -ներ* ձևոյթներով, որոշիչ հոդ չեն ստանում (օրինակ՝ *մարդիկ, կանայք*): Որոշիչ հոդ չեն ստանում նաև *-անք, -ենք, -ոնք, -ունք* անանգներով կազմված այն բառերը, որոնք ազգակցություն, տոհմ են ցույց տալիս: Այս դեպքում, սակայն, խնդիր չի առաջանում հարացույցները ներկայացնելիս, քանի որ երևոյթը համակարգային է, և որոշյալ առումով սպասելի ձևերը բոլոր դեպքերում գործածական չեն: Այսինքն՝ կարելի է ասել, որ այդպիսի բառաձևերը որոշիչ հոդով (որոշյալ առումով) չեն գործածվում:

Անեզական և անհոգնական գոյականների դեպքում ևս հնարավոր է նույն մոտեցումը ցուցաբերել: Ենթակարգի բացակայությունը համակարգային է, ուստի համարվում է, որ անեզական գոյականը չունի եզակի թիվ, անհոգնականը՝ հոգնակի:

Թեև մենք բերեցինք քերականական տարբեր ձևերի օրինակներ, սակայն ակնհայտ է, որ անվանական համակարգում խնդիրն առաջին հերթին առնչվում է ներգոյական հոլովաձևին: Ինչպէս գրում է Մ. Ասատրյանը. «Ներգոյականը մյուս հոլովներից տարբերվում է ոչ միայն իմաստային, այլև կիրառական-ծավալային սահմանափակությամբ: Ժամանակակից հայոց լեզուն, ընդհանրապէս չհոլովվող բառեր չձևաչելով հանդերձ, ունի բառերի մի շարք խմբեր, որոնք ներգոյական հոլով չեն կազմում, կամ որոնց ներգոյականը սովորական չէ»⁸: Ցանկանում ենք ընդգծել վերջին ձևակերպումը՝ «սովորական չէ»: Այսինքն՝ դրանք հազվադեպ հանդիպող կամ չկիրառվող, սակայն նաև չբացատրվող ձևեր են, ի տարբերություն որոշյալ առում չունեցող կամ անեզական և անհոգնական գոյականների, որոնք բացատրող, չգործածվող ձևեր են: Մենագրություններում, դասագրքերում կամ ուսումնական ձեռնարկներում, առավել ևս բառարաններում ներկայացված սահմանումները, բնորոշումները սովորաբար ընկալվում են որպէս հիմնարար կանոններ ու սկզբունքներ: Այսինքն, եթե չներկայացվի որևէ ձև, որը, սակայն, հնարավոր և ենթադրելի է, ապա կարող է ընկալվել, որ այն սխալ, բացատրող բառաձև է: Օրինակ՝ *հուշ* բառի եզակի ներգոյականը գործածական չէ, մինչդեռ հոգնակի ներգոյականը լայնորեն կիրառվում է: Կարծում ենք, որ այս բառի հոլովման հարացույցը ներկայացնելիս անհրաժեշտ է նշել ներգոյական հոլովի առկայությունը: Հարցի լուծման թերևս լավագույն տարբերակն այն կլինի, որ բառարաններում նշվի, թե տվյալ հոլովաձևն անգործածական է կամ հազվադեպ, ո-

⁸ Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

ըը տեղեկություն կհաղորդի տվյալ բառաձևի կիրառականության անանձնահատկության մասին, բայց և չի բացառի նրա գոյության հնարավորությունը:

АРТАШЕС САРГСЯН – *Неупотребительность как проблема определения грамматических категорий.* – В разных грамматических системах могут быть словоформы, которые не употребляются или употребляются очень редко, но их состав не противоречит общей системе. Такие неиспользуемые или редко используемые грамматические формы могут быть в системах существительных, местоимений и глаголов и относиться к их разным грамматическим порядкам. Возникает вопрос, следует ли считать, что таких форм не существует, или не следует исключать их возможное использование. Эта проблема особенно актуальна при составлении грамматических словарей, в которых должны быть представлены все грамматические формы слова. В статье рассматриваются вопросы, связанные с данной проблемой.

Ключевые слова: *грамматическая форма, система спряжения, единственное число, множественное число, инфинитив, глагол, неправильный глагол, существительное, местоимение, грамматический словарь*

ARTASHES SARGSYAN – *Disuse as a Problem of Defining Grammatical Categories.* – In different grammatical systems there may be word forms that are not used or are used very rarely, but their composition does not contradict the general system. Such disused or rarely used grammatical forms may be in noun, pronoun, and verb systems and refer to their different grammatical orders. The question arises whether such forms should be considered non-existent, or their possible use should not be ruled out. This problem is especially relevant when compiling grammatical dictionaries, in which all grammatical forms of a word should be presented. The article deals with issues related to this question.

Key words: *grammatical form, conjugation system, singular, plural, infinitive, verb, irregular verb, noun, pronoun, grammar dictionary*